

Α.Ι. ΚΟΝΤΗΣ

**Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ
ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ**

ανάτυπο από την περιοδική έκδοση του ΕΚΚΕ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

τεύχος 92-93
1997

Α. Ι. Κόντης*

Η ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εξωτερική μετανάστευση ελληνικού πληθυσμού συνοδεύει από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα τη νεότερη ελληνική κοινωνική και οικονομική ζωή. Το πρώτο μεγάλο αποδημητικό ρεύμα εμφανίζεται την πρώτη τριακονταετία του τρέχοντος αιώνα (1900-1930), κατά την οποία αποδημούν, κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, περίπου 461.000 άτομα. Στην περίοδο 1930-1955 ο ρυθμός αποδημίας κινείται σε χαμηλό επίπεδο. Το δεύτερο μεγάλο αποδημητικό ρεύμα αρχίζει ουσιαστικά το 1955 και διαρκεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970-80.

Αντικείμενο της εργασίας είναι η έρευνα στην Ελλάδα για το δεύτερο αποδημητικό ρεύμα και την παλιννόστηση που ακολούθησε. Επειδή, όμως, εκτός των μεταναστών διαμένουν στο εξωτερικό και «ιστορικές μειονότητες» (π.χ., Βορειοηπειρώτες) θεωρούμε ότι υπάγονται και αυτές στην ευρύτερη έννοια «Ελληνισμός της Διασποράς». Η εργασία επιδιώκει να περιγράψει και σκιαγραφήσει τις τάσεις της πραγματοποιηθείσας έρευνας - και όχι να εξαντλήσει το σχετικό θεματικό πεδίο -, να ερμηνεύσει τα αίτια του παραχθέντος έργου και να προτείνει στοιχεία μιας συνεκτικής ερευνητικής πολιτικής. Επειδή πρώτη φορά αποτολμάται ένα τόσο δύσκολο εγχείρημα, οι όποιες παραλείψεις ή λάθη οφείλονται

---

* Επίκουρος Καθηγητής Διεθνών και Ευρωπαϊκών Οικονομικών Σχέσεων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

στην αδυναμία ανεύρεσης και πρόσβασης στα πραγματοποιηθέντα σχετικά έργα. Σκοπός της εργασίας είναι να διατυπώσει ένα θεωρητικό υπόδειγμα, με το οποίο θα επιχειρηθεί μια πρώτη αποτύπωση και αξιολόγηση της σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας, που μπορεί όμως να εφαρμοστεί και σε άλλα πεδία των κοινωνικών επιστημών.

Θα αξιολογηθεί η ερευνητική δραστηριότητα που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα και κατέληξε στη συγγραφή επιστημονικής εργασίας, δημοσιευμένης ή μη. Στην έννοια της ερευνητικής δραστηριότητας υπάγονται και οι μελέτες που δεν είναι απλή συγκέντρωση και ταξινόμηση στοιχείων που προορίζονται για χρήση από κρατικούς, επιστημονικούς ή κοινωνικούς φορείς, αλλά αποτελούν επιστημονική έρευνα, με την έννοια της περιγραφής, διάγνωσης, ερμηνείας και πρόγνωσης του μεταναστευτικού φαινομένου.

Περιορίζομαι μόνο σε μονογραφίες ή συλλογικούς τόμους που εκδόθηκαν στην Ελλάδα, μετά τη μαζική εκδήλωση του μεταναστευτικού φαινομένου - το 1960 - και δεν αναφέρομαι σε άρθρα δημοσιευμένα σε επιστημονικά ή μη περιοδικά. Γίνεται μια αξιολόγηση επιστημονικών δοκιμίων ως του σημαντικότερου είδους επιστημονικών μελετών από πλευράς σπουδαιότητας, έκτασης και ποιότητας σχετικά με το ερευνώμενο αντικείμενο. Συνεπώς, δεν συμπεριλαμβάνονται έργα Ελλήνων του εξωτερικού που έχουν δημοσιευθεί στο εξωτερικό και είναι από ποσοτικής και ποιοτικής άποψης εξαιρετικά, αλλά διάσπαρτα στις διάφορες βιβλιοθήκες και, συνεπώς, δύσκολα προσπελάσιμα από την ελληνική επιστημονική κοινότητα. Είναι βεβαίως μια γενικότερη διαπίστωση ότι το φαινόμενο της μετανάστευσης ερευνήθηκε με μεγαλύτερη ένταση, μεθοδολογικά και θεματολογικά, στις χώρες υποδοχής παρά στις χώρες αποστολής.

Στην αρχή της εργασίας, αποσαφηνίζονται ορισμένες έννοιες-κλειδιά και εκτιμάται το μέγεθος της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται θεωρητικά τα συστήματα ταξινόμησης της ερευνητικής δραστηριότητας. Με βάση, κυρίως, τη λειτουργική προσέγγιση και με κριτήριο τους κοινωνικοοικονομικούς στόχους, αποτυπώνεται η ελληνική ερευνητική παραγωγή σε θέματα αποδημίας, διασποράς και παλιννόστησης. Ακολουθεί συνοπτική αξιολόγηση του παραχθέντος ερευνητικού προϊόντος, πρωταρχικά με τη λειτουργική και δευτερευόντως με τη θεσμική και τη μεθοδολογική προσέγγιση. Η εργασία ολοκλη-

ρώνεται με ορισμένες προτάσεις ερευνητικής πολιτικής όσον αφορά το εξεταζόμενο ερευνητικό αντικείμενο.

II. ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΕΙΣ

Ήδη έχω χρησιμοποιήσει τις έννοιες «εξωτερική μετανάστευση», «αποδημία», «παλιννόστηση», που, αν προσθέσω και τις επίσης συχνά χρησιμοποιούμενες έννοιες «Ελληνισμός του εξωτερικού», «Έλληνες ομογενείς», «Έλληνες μόνιμοι κάτοικοι εξωτερικού», «εξωελλαδικός ελληνισμός», σχηματίζεται μια δέσμη εννοιών που απαιτεί διευκρίνιση. Η χρήση των παραπάνω εννοιών ως συνωνύμων δηλώνει συχνά άγνοια ή απροσεξία, όταν γίνεται από μη ειδικούς. Όταν, όμως, επιλέγονται συνειδητά από την ειδική επιστημονική κοινότητα, τότε η χρησιμοποίησή τους υποκρύπτει σαφή επιστημολογική επιλογή, με προεκτάσεις στη διαμόρφωση και άσκηση πολιτικής σχετικά με το μεταναστευτικό φαινόμενο. Επειδή το μεταναστευτικό φαινόμενο είναι διαχρονικό, διεθνές και πολυδιάστατο, ως προς τις αιτίες και τις επιπτώσεις του, επιβάλλεται η ακριβής εννοιολογική οριοθέτησή του.

Αποδημία είναι η μετακίνηση Ελλήνων από την Ελλάδα προς το εξωτερικό για μόνιμη εγκατάσταση ανεξαρτήτως αιτίας, και παλιννόστηση η μετακίνηση Ελλήνων από το εξωτερικό προς την Ελλάδα για μόνιμη εγκατάσταση ανεξαρτήτως αιτίας. Για τον ορισμό της έννοιας «ελληνική διασπορά» χρησιμοποιούνται πραγματικοί και εθνοτικοί (ανθρωπολογικοί) ορισμοί. Ένας πραγματικός ορισμός έχει μικρό πλάτος και μεγάλο βάθος και επιδιώκει την επίτευξη ενός σκοπού. Σύμφωνα μ' αυτόν, η ελληνική διασπορά περιλαμβάνει άτομα που χαρακτηρίζονται από ορισμένα γνωρίσματα, όπως υπηκοότητα, διάρκεια παραμονής στο εξωτερικό κ.ά.. Ο εθνοτικός ορισμός έχει μεγάλο πλάτος και μικρό βάθος και, συνεπώς, είναι γενικός και χρησιμοποιεί λίγα γνωρίσματα. Η έννοια της ελληνικής διασποράς αποκτά δε σαφές περιεχόμενο - και γίνεται παρατηρήσιμη - μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών θεωριών και πολιτικών επιλογών. Ο εθνοτικός ορισμός χρησιμοποιεί ποιοτικά γνωρίσματα αντικειμενικής ή υποκειμενικής μορφής. Αν προσθέσουμε στους αποδημήσαντες Έλληνες και τις «ιστορικές ελληνικές μειονότητες», εφαρμόζοντας και τους κανόνες του ορθού ορισμού, μπορούμε να ορίσουμε την ελληνική διασπορά ως άτομα τα οποία διαμένουν εκτός των ορίων της επικράτειας του ελληνικού κράτους τουλάχιστον πάνω από ένα έτος και, είτε

είναι ιστορική μειονότητα στη χώρα της αλλοδαπής, είτε μετοίκησαν στη χώρα αυτή για οποιονδήποτε λόγο, χαρακτηρίζονται από τα αντικειμενικά γνωρίσματα: γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, λογοτεχνία, πολιτισμό, καταγωγή ή/και τα υποκειμενικά γνωρίσματα - συνείδηση του ανήκειν - του ελληνικού έθνους. Ο ορισμός αυτός δικαιολογείται από τη διαπίστωση ότι οι έννοιες δεν είναι αμετακίνητες και οριστικές, αλλά εμπλουτίζονται και αναθεωρούνται ανάλογα με τις μεταβολές της αντικειμενικής πραγματικότητας και από την ποσοτική και μορφολογική σύνθεση του ερευνώμενου πληθυσμού, τη γεωοικονομική, γεωπολιτική, γεωγραφική θέση του ελληνικού κράτους και την αναγκαιότητα διαμόρφωσης και άσκησης πολιτικής για την ελληνική διασπορά.

Εκτός της σχέσης της ελληνικής διασποράς με το ελληνικό κράτος, είναι γεγονός ότι το τελευταίο συνδέεται οργανικά με την παλιννόστηση και την επανένταξη των μελών της διασποράς στην ελληνική κοινωνικοοικονομική ζωή. Συνεπώς, η έρευνα για το φαινόμενο της παλιννόστησης συμπεριλαμβάνεται στο εξεταζόμενο θέμα.

III. ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΩΝ

Για να αξιολογηθεί η ερευνητική δραστηριότητα πάνω σ' ένα κοινωνικό φαινόμενο χρειάζεται η γνώση της ποσοτικής και ποιοτικής διάστασής του. Ταυτόχρονα, όμως, αυτές οι διαστάσεις είναι ζητούμενα της ερευνητικής δραστηριότητας, και γι' αυτό θεωρείται απαραίτητη μια - έστω συνοπτική - αναφορά πάνω στο μέγεθος της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης.

Είναι δε γενικώς αποδεκτό ότι η μετανάστευση είναι ένα δύσκολα μετρήσιμο κοινωνικό φαινόμενο, ανεξάρτητα από τη μέθοδο μέτρησής του, εξαιτίας της πολυπλοκότητάς του. Με τις απογραφές πληθυσμού που διενεργούνται συνήθως κάθε δέκα έτη, η μετανάστευση προκύπτει ως υπόλοιπο μεταξύ της μεταβολής του πραγματικού πληθυσμού μιας χώρας και της φυσικής αύξησης του πληθυσμού μεταξύ δύο χρονικών περιόδων (έμμεση μέθοδος). Επειδή η χρονική απόσταση μεταξύ δύο απογραφών είναι μεγάλη, επιδιώκεται η άμεση μέτρηση της μετανάστευσης με διάφορους τρόπους: δελτία άφιξης και αναχώρησης, μητρώα πληθυσμού (δηλώσεις κατοικίας), άδειες μετανάστευσης (άδειες παραμονής και εργασίας σε άλλο κράτος) και έρευνες πληθυσμού. Εκτός της γενικής

δυσκολίας μέτρησης του μεταναστευτικού φαινομένου, ο υπολογισμός του μεγέθους της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης είναι ιδιαίτερα δυσχερές, επειδή διαχέεται σχεδόν σ' όλα τα κράτη και προέρχεται από ιστορικά και κοινωνικοοικονομικά γεγονότα μεγάλης χρονικής διάρκειας. Επίσης, τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία είναι ελλιπή, έχουν σχετική ερμηνευτική αξία και θέτουν σημαντικούς περιορισμούς στην επιστημονική κοινότητα και τους φορείς άσκησης πολιτικής για την ελληνική διασπορά και παλιννόστηση. Συνεπώς, αποκτούμε από αυτά μια σχετική, ανεπαρκή και ανακριβή εικόνα της πραγματικότητας.

Στην Ελλάδα, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ) κατέγραφε την αποδημία με τη μέθοδο των «δελτίων αναχώρησης» μέχρι το 1977 και την παλιννόστηση, μόνο στην περίοδο 1968-1977, με τη μέθοδο των «δελτίων άφιξης». Μετά το Σεπτέμβριο του 1977, η ΕΣΥΕ δεν συγκεντρώνει πλέον στατιστικά στοιχεία αποδημίας-παλιννόστησης, με συνέπεια σήμερα να υπάρχει σοβαρό πρόβλημα έλλειψης στοιχείων.

Στοιχεία για την αποδημία μετά το 1977 διαθέτουν μόνον κάποιες χώρες υποδοχής με ανεπτυγμένο στατιστικό σύστημα. Σ' αυτά καταφεύγει ο μελετητής και η ελληνική δημόσια διοίκηση. Έτσι, την περίοδο 1955-1977 αποδήμησαν, σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, περίπου 1.207.000 άτομα. Την περίοδο 1977-1995 η αποδημία μειώθηκε σταδιακά και κάποια έξαρση παρατηρείται μετά την 01.01.88 με την εγκαθίδρυση της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συνολικά, την περίοδο 1955-1995 η αποδημία δεν πρέπει να ξεπέρασε τα 1.500.000 άτομα.

Στοιχεία για την παλιννόστηση, πριν το 1968 και μετά το 1986, δεν διαθέτουμε από ελληνικές στατιστικές πηγές. Με στοιχεία από μικροαπογραφή του ελληνικού πληθυσμού που έγινε το 1985/1986 και στοιχεία της ΕΣΥΕ υπολογίζουμε ότι την περίοδο 1968-1985 παλιννόστησαν περίπου 858.000 άτομα (Παπαδάκης-Σιάμπος, 1995, σ. 39).

Στοιχεία για το μέγεθος της ελληνικής διασποράς συγκεντρώνει το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών μέσω των ελληνικών πρεσβειών/προξενείων στο εξωτερικό, που δημοσιεύονται στην έκδοση *Ο Έλληνισμός του Εξωτερικού* (τελευταία έκδοση το 1992).

Μέγεθος ελληνικής διασποράς

Ήπειρος-Κράτος	Μέγεθος	Ελάχιστο-Μέγιστο μέγεθος	Μέσος όρος	% Ηπείρου
Αμερική	(I)	1.342.000-2.372.000	1.857.000	52,6
ΗΠΑ	(I1)	1.125.000-2.000.000	1.560.000	-
Καναδάς	(I2)	177.000-322.000	250.000	-
Ν. Αμερική	(I3)	40.000-50.000	45.000	-
Ασία	(II)	6.000	6.000	0,2
Αφρική	(III)	100.000	100.000	2,8
Νοτ/κή Ένωση	(III1)	80.000	80.000	-
Λοιπά	(III2)	20.000	20.000	-
Ευρώπη	(IV)	898.000-1.130.000	1.014.000	28,7
ΟΔΓ	(IV1)	360.000	360.000	-
Αλβανία	(IV2)	60.000-150.000	105.000	-
Κράτη τ. ΕΣΣΔ	(IV3)	358.000-500.000	429.000	-
Λοιπά	(IV4)	120.000	120.000	-
Ωκεανία	(V)	405.000-705.000	555.000	15,7
Αυστραλία	(V1)	400.000-700.000	550.000	-
Ν. Ζηλανδία	(V2)	5.000	5.000	-
Σύνολο	(I-V)	2.751.000-4.313.000	3.532.000	100,0

Πηγή: ΥΠΕΞ (1992), OECD (1995), εθνικές στατιστικές χωρών υποδοχής και εκτιμήσεις του συγγραφέα βάσει της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας.

Με τον ευρύ ορισμό που δώσαμε στην έννοια της ελληνικής διασποράς, αυτή υπολογίζεται μεταξύ 2.751.000-4.313.000 ατόμων, με πιο πραγματική την εκτίμηση για 2.751.000 άτομα (εκτός των Κυπρίων). Το μέγεθος αυτό διαφέρει σημαντικά από τα 7.000.000 άτομα που ανακοινώνει το ελληνικό κράτος, πράγμα που εξηγείται από το γεγονός ότι τα στοιχεία του προέρχονται από τις αυτοοργανώσεις, την εκκλησία της διασποράς και τις ελληνικές υπηρεσίες του εξωτερικού, που, για διάφορους λόγους, η καθεμία διογκώνει τα σχετικά μεγέθη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ελλήνων στις ΗΠΑ που υπολογίζονται μεταξύ 1.200.000-2.300.000 ατόμων, ενώ η Στατιστική Υπηρεσία των ΗΠΑ τους υπολογίζει σε 1.125.000 άτομα.

IV. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

Για να αποτυπωθεί και αξιολογηθεί το παραχθέν ερευνητικό έργο, εφαρμόζονται από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα τρεις προσεγγίσεις (μέθοδοι). Ανάλογα με το σκοπό της αξιολόγησης και

το διαθέσιμο στατιστικό υλικό, χρησιμοποιούνται η λειτουργική – με τρία κριτήρια –, η θεσμική και η μεθοδολογική προσέγγιση.

A. Λειτουργική προσέγγιση

i) Ως προς το είδος της έρευνας

Η έρευνα της Ελληνικής Διασποράς και Παλιννόστησης ανήκει στο είδος της εφαρμοσμένης έρευνας, επειδή πραγματοποιείται με σκοπό τη δημιουργία νέων γνώσεων και κατευθύνεται σε προκαθορισμένο στόχο. Δύσκολα διαχωρίζεται από τη στοχοθετημένη ή προσανατολισμένη έρευνα που καθορίζεται από προγράμματα ανάπτυξης έρευνας και τεχνολογίας (ΠΑΕΤ) εθνικού ή ενωσιακού επιπέδου. Αυτό αφορά τον ευρύτερο τομέα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών και όχι αποκλειστικά το μεταναστευτικό φαινόμενο. Απεναντίας, σπάνια αλλά δυνατή είναι η βασική έρευνα ως προς το μεταναστευτικό φαινόμενο, που αποσκοπεί στη δημιουργία νέων γνώσεων, ανεξάρτητα από την αναμενόμενη πρακτική εφαρμογή της. Αντιστοίχιση των ειδών της έρευνας με το ερευνητικό μας αντικείμενο σημαίνει ότι βασική έρευνα είναι η θεωρητική ανάλυση των αιτιών του μεταναστευτικού φαινομένου, εφαρμοσμένη έρευνα η θεωρητική ανάλυση των αιτιών του μεταναστευτικού φαινομένου, με σκοπό την παραγωγή μέτρων πολιτικής για τον επηρεασμό του, και στοχοθετημένη/προσανατολισμένη έρευνα η κατάρτιση προγραμμάτων δράσης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του μεταναστευτικού φαινομένου, βασισμένων στην αποκτηθείσα γνώση από τη βασική και εφαρμοσμένη έρευνα.

ii) Ως προς το είδος της ερευνητικής δαπάνης

Κριτήριο είναι η κατανομή κατά είδος δαπάνης, όπως μισθοί ερευνητών και λοιπού προσωπικού, εξοπλισμός εργαστηρίων, μετακίνηση, δημοσίευση ερευνητικών ευρημάτων κ.λπ..

iii) Ως προς κοινωνικοοικονομικούς στόχους

Τα ερευνητικά έργα ταξινομούνται ανάλογα με:

α) το θεματικό περιεχόμενο του έργου, π.χ. κατά επιστημονικό κλάδο

β) το ερευνητικό αντικείμενο, π.χ. ερευνητική ομάδα, όπως Έλληνες της διασποράς, παλιννοστούντες.

Για την εφαρμογή των παραπάνω κριτηρίων έχουν αναπτυχθεί δύο κατηγοριοποιήσεις:

- η NABS της Ευρωπαϊκής Ένωσης με 10 κατηγορίες
- η NORDFORSK του ΟΟΣΑ με 16 κατηγορίες.

Με τη λειτουργική προσέγγιση κατά κοινωνικοοικονομικό στόχο, επιτυγχάνεται σε ικανοποιητικό βαθμό η επιστημονική αξιολόγηση της ερευνητικής δραστηριότητας και η δυνατότητα διατύπωσης προτάσεων για διαμόρφωση και άσκηση ερευνητικής πολιτικής.

Β. Μεθοδολογική προσέγγιση

Ορίζοντας τη μεθοδολογία ως το σύνολο των μεθόδων και τεχνικών που χρησιμοποιούνται στην έρευνα των κοινωνικών φαινομένων και όχι ως τη λογική του επιστημονικού τρόπου έρευνας ή την κριτική μελέτη των μεθόδων της επιστήμης (Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1990, σ. 30-32), οι επιστημονικές εργασίες ταξινομούνται σύμφωνα με τη μέθοδο που εφάρμοσαν. Συνήθεις διακρίσεις είναι η διεπιστημονική, η συγκριτική, η μικρο/μάκρο και η θεωρητική/εμπειρική προσέγγιση.

Γ. Θεσμική προσέγγιση

Η διάκριση σύμφωνα με αυτό το κριτήριο γίνεται ως προς το φορέα που διεξάγει ή χρηματοδοτεί το έργο. Αυτοί οι φορείς χωρίζονται σε 5 κατηγορίες: κράτος, ιδιωτικές επιχειρήσεις με κερδοσκοπικό χαρακτήρα, ιδιώτες και ιδιωτικές οργανώσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και Ερευνητικά Ινστιτούτα, αλλοδαποί φορείς των προηγούμενων κατηγοριών και διεθνείς οργανισμοί. Με τη θεσμική προσέγγιση επιτυγχάνεται η διαχρονική και διακρατική σύγκριση όπως και η κατανομή των ερευνητικών δαπανών κατά φορέα, δυσχεραίνεται όμως η αξιολόγηση κατά είδος έρευνας, ερευνητικό στόχο, επιστημονικό κλάδο κ.ά..

Η επιλογή του συστήματος ταξινόμησης του ερευνητικού έργου στον τομέα της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης εξαρτάται από:

α) τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία τα οποία είναι ελλιπή ή ανεπαρκή και θέτουν α priori περιορισμούς στην αξιολόγηση και αποτίμηση του πραγματοποιηθέντος ερευνητικού έργου

β) τη διαθεσιμότητα των ερευνητικών εργασιών

γ) τον επιδιωκόμενο στόχο της αξιολόγησης.

Επειδή σκοπός της εργασίας είναι η ανάδειξη της παρατηρούμενης τάσης και όχι η συνολική (εξαντλητική) κάλυψη της ερευ-

νητικής δραστηριότητας στον τομέα της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης, επιλέγεται η λειτουργική προσέγγιση, με έμφαση στους κοινωνικοοικονομικούς στόχους. Συνοπτική αναφορά θα γίνει, όμως, στη θεσμική και στη μεθοδολογική προσέγγιση.

V. ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

A	Επιστημονικός κλάδος	Διεπιστημονικές προσεγγίσεις	Διάφορες θεματικές πτυχές
B	ερευνητικό αντικείμενο/στόχος	Καλύπτουν πολλές θεματικές περιοχές του φαινομένου της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης	
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	Εποχές, τχ. 21 (1965), ΕΚΚΕ (1967), ΑΣΚΕ (XEN)-ΕΚΚΕ (1976), Πετρόχειλος (1985), ΓΤΑΕ (1990), Vermeulen κ.ά. (1990), Καζάκος (1993/94), Κάτσικας (1995), Βερέμης-Κουλουμπής-Νικολακόπουλος (1995), Οικονομικός Ταχυδρόμος, τχ. 28 (1994), ΔΙΚΑΕ (1995)	

A	Επιστημονικός κλάδος	Εμπειρική Κοινωνική Έρευνα	Βιβλιογραφία Τεκμηρίωση
B	ερευνητικό αντικείμενο/στόχος	Αποδημία από επιλεγμένους νομούς στην Ελλάδα Οικονομική επανένταξη Κοινωνική επανένταξη Παλιννόστηση και γυναίκα Προβλήματα Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα Προβλήματα Ελληνοποντίων στην Ελλάδα	Σχολιασμένη βιβλιογραφία μετανάστευσης, λήμματα μονογραφιών/άρθρων Στοιχεία ελληνικής διασποράς κατά χώρα Ροές αποδημίας/παλιννόστησης
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	ΕΣΥΕ (1962), ΕΚΚΕ (67), Κολλάρου-Μουσούρου (1980), Ταφέκης κ.ά. (1991), Πετρόπουλος κ.ά. (1992), Κασιμάτη (1992), Καλαματιανού (1995)	ΕΣΥΕ, απογραφές 1961-77 Vlachos (1966), Σταθόπουλος (1972), Γλαύκα, [(1992...), (ΕΚΤ/ΓΓΕΤ)], Πετρόπουλος, κ.ά. (1992), ΥΠΙΕΕ (1992), Καζάκος κ.ά. (1993/94), Κάτσικας (1995), Καλαματιανού (1995), Χασιώτης (ενεργό), Δεληγιάννης (ενεργό), Κόντης Β. (ενεργό)

Α	Επιστημονικός κλάδος	Οικονομία	Κοινωνιολογία
Β	ερευνητικό αντικείμενο/στόχος	Ανάπτυξη και μετανάστευση, ανάλυση κόστους-οφέλους, μεταναστευτικά εμβάσματα Αίτια και επιπτώσεις Μεταναστευτική πολιτική Επενδύσεις απόδημων/παλιννοστούτων Ροές αποδημίας/παλιννόστησης Αγορά εργασίας Μετανάστευση και γεωργία Επαγγελματική κατάσταση παλιννοστούτων Προσφορά/ζήτηση ειδικοτήτων Επενδυτική συμπεριφορά	Επιπτώσεις στη χώρα αποστολής/υποδοχής, πολιτισμική ταυτότητα, δεύτερη γενιά, αίτια αποδημίας Μορφολογία αποδημίας/παλιννόστησης Κοινωνικοοικονομική κινητικότητα Επαγγελματική κατάρτιση Μεταναστευτική πολιτική Κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα Ποντίων στην Ελλάδα Διαθέσεις/στάσεις Ποντίων Οικογένεια, γυναίκα, διακρίσεις Αφομοίωση Ελλήνων Αμερικής
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	ΕΣΥΕ (1962), <i>Εποχές</i> (1965), Ζολώτας (1966), ΕΚΚΕ (1967), ΚΕΠΕ (1972), Νικολινάκος (1974), Φίλιας (1974), ΚΣΠΜ (1982), Κωνσταντοπούλου (1986), Έμκε-Πουλοπούλου (1986), Ρομπόλης (1989), ΓΓΑΕ (1990), Πατινιώτης (1990), Γλυτσός (1991), Κασμάτη (1992), Φακιολάς (1994), Γλυτσός (1995), Δρακάτος (1995)	Βλάχος (1968), Κουβερτάρης (1971), Δημητράς (1972), Ταβουξής (1972), Φίλιας (1974), Κασμάτη (1984), ΓΓΑΕ (1990), Έμκε-Πουλοπούλου (1986), Πετρόπουλος (1991), Καλπάκα (1991), Κασμάτη (1992), Μουσουρού [(1991), (1993)], Kolodny (1985)

Α	Επιστημονικός κλάδος	Εθνογραφία/Θρησκειολογία	Πολιτολογία
Β	ερευνητικό αντικείμενο/στόχος	Λαογραφικά στοιχεία Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας Ορθοδοξία και μετανάστευση Ελληνικότητα, Έθνος, εθνικό κέντρο Ιστορικό μεταναστών Προσωπικές μαρτυρίες Ελληνική μειονότητα στην Αλβανία Αυτοβιογραφικά σημειώματα	Προοπτικές Ελληνισμού Διεθνείς Σχέσεις Έθνος/Εθνότητα/Εθνικισμός Έθνος-κράτος Εθνικά θέματα και Απόδημος Ελληνισμός

Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	Γκιζέλης (1974), Τιμιάδου (1983), Τσαούσης (1983), Γιάνναρης (1984), Πετρόχειλος (1985), Πανουτσοπούλου (1988), Μεργιανού (1989), <i>Νέα Κοινωνιολογία</i> , τχ. 11 (1991) <i>Η Λέξη</i> , αρ. 110 (1992), Βερέμης-Κουλουμπής-Νικολ. (1995)	ΚΣΠΜ (1982), Τσαούσης (1983), <i>Νέα Κοινωνιολογία</i> , τχ. 11 (1991), Δεληκωστόπουλος (1991), Αγτζίδης (1992), <i>Ευθύνη</i> , τχ. 252 (1992), Κώνστας-Πλατιάς (1993), Βερέμης-Κουλουμπής-Νικολ. (1995)
---	-----------------------------	---	--

Α	Επιστημονικός κλάδος	Νομική	Παιδαγωγική/ Γλωσσολογία
Β	ερευνητικό αντικείμενο/ στόχος	Συλλογή νομοθεσίας για τους Έλληνες του εξωτερικού Δικαίωμα ψήφου αποδήμων Δίκαιο κοινωνικών ασφαλίσεων (Ευρωπαϊκό/Ελληνικό) Ελεύθερη κυκλοφορία εργαζομένων στην ΕΟΚ	Μετανάστευση και εκπαίδευση Σχολική επανένταξη παιδιών παλιννοστούντων, Διαπολιτισμική αγωγή Ομογενείς φοιτητές Παραγωγή διδακτικού υλικού για την ελληνόγλωσση διδασκαλία των Ελληνοπαίδων της ΟΔΓ στα τμήματα Ψυχολογικά προβλήματα μαθητών Γλωσσική ικανότητα / κοινωνιογλωσσολογία Ευρωπαϊκό σχολείο / Δίγλωσσες τάξεις/Ελληνική γλώσσα στα σχολεία της πρώην ΕΣΣΔ
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	ΥΠΕΞ (1980), Παπαδημητρίου Γ. (1980), Παπαστάμκος (1982), Δρόσος Γ. (1990), Runft (1991)	Μητσόπουλος (1979), ΚΣΠΜ (1982), Μάρκου-Γκότοβος (1984), Πετρόχειλος (1985), Δαμανάκης-Γκότοβος-Δήμου (1986/88), Κοιλιάρη (1986), Δαμανάκης (1989), Καλπάκα (1991), Δαμανάκης (1991), Παπαστυλιανού (1992), Καλούτση (1993), Μπαλάση (1994), Κανακίδου - Παπαγιάννη (1994), Ζαχαρενάκης (1994), Γεωργογιάννης (1994)

A	Επιστημονικός κλάδος	Ιστορία	Επικοινωνιολογία
B	ερευνητικό αντικείμενο/ στόχος	Ιστορία νεοελληνικής διασποράς Ιστορία ποντιακού ελλησμού Ελλησμός της Κρμαίας Ελληνική διασπορά στη δυτική / κεντρική και ΝΑ Ευρώπη	Διασπορά και ελληνική κινηματογραφία
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	Χαραλαμπίδης-Φωτιάδης (1987), Φωτιάδης (1990), Χασιώτης (1993), Αγτζίδης (1990, 1992, 1995), Μοσχόπουλος (ενεργό) Κόντης Β. (ενεργό)	Σωτηροπούλου Χρ. (1992)

A	Επιστημονικός κλάδος	Ψυχολογία	Δημογραφία
B	ερευνητικό αντικείμενο/ στόχος	Επιπολιτισμός Ποντίων/ Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα Ψυχολογική προσαρμογή μαθητών-παιδιών παλιννοστούντων Ψυχική υγεία παλιννοστούντων Κοινωνικοψυχολογικές διαστάσεις παλιννοστούντων	Δημογραφικές επιδράσεις στην Ελλάδα
Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	Παπαστυλιανού (1992), Γεώργας-Παπαστυλιανού (1993), Μπιλανάκης (1993), Πανταζής-Κονδύλη-Γιώτη-Ρίζος (1994)	ΕΚΚΕ (1967), Έμκε-Πουλοπούλου (1986), ΓΓΑΕ (1990)

A	Επιστημονικός κλάδος	Κοινωνική Εργασία	Φιλολογία / Λογοτεχνία
B	ερευνητικό αντικείμενο/ στόχος	Κοινωνικές υπηρεσίες Κοινωνικοί λειτουργοί Ψυχολογικές επιπτώσεις μετανάστευσης/παλιννόστησης Προβλήματα ηλικιωμένων μεταναστών Ελληνίδα και μετανάστευση	Λογοτεχνία της Διασποράς Ελληνοαμερικανικό μυθιστόρημα

Γ	Κύρια ερευνητικά έργα	ΑΣΚΕ (ΧΕΝ)-ΕΚΚΕ (1976), Πανουτσοπούλου (1988), <i>Κοινωνική εργασία</i> <i>Επιλογή</i> Ανωγειανάκης (ενεργό)	Γιάνναρης (1884), Καναράκης (1985), Η Λέξη (1982), Ματζουράνης (1990, 1995)
---	-----------------------------	--	--

VI. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Για να ερμηνευτεί η ερευνητική δραστηριότητα, θεωρείται σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά στις φάσεις της μεταπολεμικής αποδημίας-παλιννόστησης. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1950-1960, η ελληνική οικονομία αφοσιώνεται στην επιδίωξη της ανοικοδόμησης των ζημιών και καταστροφών από τον πόλεμο και στην απλή ποσοτική αύξηση της εγχώριας παραγωγής, κυρίως καταναλωτικών αγαθών. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1960-1970, παρατηρείται το «οικονομικό παράδοξο»: ο ρυθμός της οικονομικής ανάπτυξης να αυξάνει σημαντικά, διευρύνοντας την παραγωγική βάση της οικονομίας και μετατρέποντας την οικονομία από αγροτική σε βιομηχανική και παράλληλα να αυξάνει η εξωτερική μετανάστευση του αγροτικού και του ημιαστικού πληθυσμού.

Η ερμηνεία του φαινομένου πρέπει να αναζητηθεί:

α) Στο γεγονός ότι η υψηλή οικονομική μεγέθυνση της περιόδου 1960-1973 δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη αύξηση της απασχόλησης, που οφείλεται στη μορφή της αναδιάρθρωσης.

β) Στη διαφορά επιπέδου ευημερίας μεταξύ Ελλάδας και των ανεπτυγμένων οικονομικά χωρών της ίδιας περιόδου, που είναι τόσο μεγάλη ώστε να προξενεί γεωγραφική κινητικότητα εργατικού δυναμικού.

γ) Στη γεωγραφική κινητικότητα ελληνικού εργατικού δυναμικού που φαίνεται ότι επηρεάζεται περισσότερο από παράγοντες έλξης των χωρών υποδοχής και λιγότερο από παράγοντες απώθησης της Ελλάδας. Έτσι, υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης των χωρών υποδοχής την περίοδο 1960-1973 έλκουν το ελληνικό εργατικό δυναμικό, ενώ η οικονομική ύφεση και η κρίση το 1966-67 και το 1973-74 το ωθούν προς παλιννόστηση.

Συνέπεια της παραπάνω συμπεριφοράς της ελληνικής εξωτερικής μετανάστευσης είναι η εμφάνιση σχετικά διακριτών φάσεων ως προς την ποσοτική εξέλιξή τους. Έτος-κλειδί για την ελληνική αποδημία θεωρείται το 1955 με τη ζήτηση εργατικού δυναμικού από το Βέλγιο και τη θετική ανταπόκριση που είχε από τους Έλληνες εργάτες. Δυναμική, όμως, μορφή αποκτά η ελληνική

αποδημία με το άνοιγμα της γερμανικής αγοράς εργασίας για αλλοδαπό εργατικό δυναμικό από το 1960 και μετά. Μέχρι το 1966-67 παρατηρείται, με μέσο ετήσιο ρυθμό αποδημίας γύρω στα 87.000 άτομα, μια σταθερή αυξητική τάση. Ο ρυθμός μειώνεται τη διετία 1966-67, εξ αιτίας της απότομης οικονομικής ύφεσης στην Δυτική Γερμανία, και φθάνει σχεδόν στα προηγούμενα επίπεδά του την περίοδο 1968-73. Μετά τη διεθνή οικονομική κρίση των ετών 1973-74, φθίνει συνεχώς με ρυθμό γύρω στις 10-20.000 ετησίως. Κάποια αναζωπύρωση παρατηρείται με την εγκαθίδρυση της ελεύθερης κυκλοφορίας μισθωτών από την 01.01.88 στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά όχι σε σημαντικά υψηλά επίπεδα.

Ως προς την παλιννόστηση, είναι σαφής η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις χώρες απασχόλησης τα έτη 1966-67 και μετά το 1973-74, η οποία οδηγεί σε σημαντική αύξηση του ρυθμού παλιννόστησης. Μετά δε το 1973-74 τὸ ισοζύγιο αποδημίας/παλιννόστησης ελληνικού πληθυσμού εμφανίζεται πλεονασματικό ως προς την παλιννόστηση (καθαρή παλιννόστηση).

Ως προς την εξωτερική μετανάστευση, υπογραμμίζονται δύο σημαντικά χαρακτηριστικά του Έλληνα μετανάστη που επηρεάζουν τόσο τη μεταναστευτική πολιτική όσο και την έρευνα της αποδημίας και παλιννόστησης:

1) Ο Έλληνας μετανάστης - τόσο της υπερπόντιας όσο και της ενδοευρωπαϊκής μετανάστευσης - διαμένει στο εξωτερικό με την «αυταπάτη της παλιννόστησης», δηλαδή αφήνει ανοικτή την επιλογή της προσωρινής ή μόνιμης παραμονής στο εξωτερικό και της επιστροφής στην Ελλάδα. Συνέπεια αυτής της επιλογής είναι ο επηρεασμός της συνολικής κοινωνικοοικονομικής συμπεριφοράς απέναντι στη χώρα απασχόλησης και καταγωγής. Η Ελλάδα, ως χώρα καταγωγής με μια ανοικτή οικονομία και παραδοσιακούς δεσμούς με τις περισσότερες χώρες του κόσμου, διαμορφώνει την πολιτική αποδημίας/παλιννόστησης με υψηλούς βαθμούς ελευθερίας προς τους πολίτες της. Τελικά, η απόφαση για αποδημία ή παλιννόστηση εναπόκειται στο ίδιο το άτομο.

2) Η μεταπολεμική εξωτερική μεταναστευτική ιστορία διακρίνεται σε τέσσερις υποπεριόδους:

1. 1945-1955: χαμηλή ως μηδενική αποδημία
2. 1955-1960: έναρξη αποδημίας
3. 1960-1973: περίοδος υψηλής αποδημίας και καθαρής εξωτερικής μετανάστευσης

4. 1973–1995: περίοδος καθαρής παλιννόστησης.

Οι παραπάνω φάσεις και υποπερίοδοι εμφανίζουν μεν ως κυρίαρχα ορισμένα χαρακτηριστικά, χωρίς όμως η χρονική οριοθέτηση να είναι απόλυτη, επειδή τα χαρακτηριστικά αυτά διαχέονται σε συνορεύουσες περιόδους. Μεταβολές δε στις ροές αποδημίας και παλιννόστησης επηρεάζουν τους στόχους και τα πεδία της ερευνητικής δραστηριότητας, όπως θα δειχθεί παρακάτω.

Σύμφωνα με τη λειτουργική προσέγγιση, από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας μονογραφιών και συλλογικών τόμων που εκδόθηκαν στην Ελλάδα, προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα:

Αν και η Ελλάδα έχει μεγάλη ιστορική παράδοση στην εξωτερική μετανάστευση, η μαζική αποδημία μετά το 1960 δεν προήλθε από τεκμηριωμένη μελέτη κόστους/οφέλους της Ελλάδας ως χώρας αποστολής. Η Ελλάδα «σύρεται» κυριολεκτικά στην εξωτερική μετανάστευση απροετοίμαστη θεσμικά-οργανωτικά και απληροφόρητη για τις μελλοντικές επιπτώσεις του φαινομένου. Η συνήθης «χρονική υστέρηση» που παρατηρείται στην περιγραφή, ερμηνεία και διάγνωση των κοινωνικών φαινομένων από την επιστημονική έρευνα δεν δικαιολογείται στην περίπτωση της Ελλάδας, επειδή το ίδιο το κράτος οργανώνει και ελέγχει τη μεταναστευτική διαδικασία. Πρώτες επιστημονικές αναφορές παρατηρούνται το 1965 χωρίς να καλύπτουν βεβαίως το πολυδιάστατο φαινόμενο. Στην περίοδο της αποδημητικής έξαρσης 1960-1973, η επιστημονική συζήτηση/έρευνα επικεντρώνεται σε ζητήματα κόστους/οφέλους, σχέσεων αποδημίας και οικονομικής ανάπτυξης και σε ορισμένα κοινωνικά προβλήματα των αποδήμων στις χώρες υποδοχής. Αποκορύφωμα είναι η συζήτηση πάνω στο δίλημμα, αν η μετανάστευση είναι ευλογία ή κατάρα για την Ελλάδα (Ζολώτας, 1966· Περιοδικό *Εποχές*, 1965· Φίλιας, 1974· Νικολινάκος, 1974). Μετά τη διεθνή οικονομική κρίση της περιόδου 1973/74 και την υπεροχή της παλιννόστησης έναντι της αποδημίας, η ελληνική ερευνητική δραστηριότητα στρέφεται σε προβλήματα παλιννόστησης (Κολλάρου-Μουσούρου, 1980· ΓΓΑΕ, 1990· Πετρόπουλος, 1992).

Μετά τις κοσμοϊστορικές μεταβολές του 1989/90, το επιστημονικό ενδιαφέρον προσανατολίζεται σε θέματα ελληνικών μειονοτήτων στο εξωτερικό, σε προβλήματα αφιχθέντων για μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα Βορειοηπειρωτών και Ποντίων και στη συμβολή της ελληνικής διασποράς στην προάσπιση των εθνικών μας θεμάτων. Η σχετικά γρήγορη προσαρμογή της ελληνικής

επιστημονικής κοινότητας στην ενασχόληση με επίκαιρα θέματα είναι χρονικά πρόσφατη εξέλιξη και παρατηρείται ιδίως σε ζητήματα Βορειοπειρωτών και Ελληνοποντίων. Μετά τη φιλελευθεροποίηση των καθεστώτων της κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας το 1985/86 και την πλήρη κατάρρευσή τους το 1989/90 άνοιξαν τα σύνορα των χωρών αυτών και άρχισε μια μαζική άφιξη Ελληνοποντίων στην Ελλάδα. Παράλληλα, «ανακαλύφθηκαν» επιστημονικά οι Ελληνοπόντιοι και δειλά-δειλά διαμορφώθηκε μια πολιτική συνδρομής τους και σύνδεσης με την Ελλάδα όσων παραμένουν στις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ. Με ασυνήθιστα μικρή χρονική υστέρηση, ανταποκρίθηκε η κοινωνική έρευνα στο νέο αυτό κοινωνικό φαινόμενο και εμφανίστηκαν εντυπωσιακά πολλές επιστημονικές εργασίες (Χαραλαμπίδης-Φωτιάδης, 1987· Φωτιάδης, 1990· Αγτζίδης, 1990, 1992, 1995· Κασιμάτη, 1992· Βεργέτη, 1994).

Θεματολογικά, η επιστημονική έρευνα καλύπτει τις σημαντικότερες διαστάσεις του φαινομένου, με το οποίο έχει ασχοληθεί ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών επιστημών. Το ερευνητικό πρότυπο για την περίοδο 1955-1995 κυριαρχείται από τους τομείς της οικονομίας, της κοινωνιολογίας και της παιδαγωγικής/γλωσσολογίας. Σ' αυτούς τους τομείς εκτελέστηκαν αξιοπρόσεκτα ερευνητικά έργα. Την τελευταία χρονική περίοδο αυξάνουν τη συμμετοχή τους τα ερευνητικά έργα στους επιστημονικούς κλάδους της ιστορίας και της πολιτολογίας. Υστερούν σημαντικά συμβολές στους τομείς της στατιστικής τεκμηρίωσης, της κοινωνικής εργασίας, των συγκριτικών μελετών αναφορικά με άλλες χώρες, της διεπιστημονικής προσέγγισης και της κατασκευής θεωριών για την ελληνική διασπορά και παλιννόστηση.

Στον τομέα της φιλολογίας και λογοτεχνίας τόσο η έρευνα όσο και η διδασκαλία της ελληνικής λογοτεχνίας της διασποράς είναι περιορισμένες ή και ανύπαρκτες (Τουμουλάκος, 1996, σ. 219) με ελάχιστες εξαιρέσεις (Καναράκης, 1985· Ματζουράνης, 1995).

Σύμφωνα με τη θεσμική προσέγγιση, η έρευνα στην Ελλάδα στον τομέα της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης δεν θεσμοθετήθηκε ποτέ, επειδή:

- εκτελέστηκε πρωταρχικά από άτομα τα οποία κατείχαν επαγγελματική θέση στην κεντρική διοίκηση ή έδειχναν προσωπικό

ενδιαφέρον, κατά βάση ευκαιριακά και με περιορισμένη έκταση και διάρκεια (Ουζουνίδης, 1989, σ. 30)

- δεν χρηματοδοτήθηκαν προγράμματα προσανατολισμένης έρευνας

- δεν ιδρύθηκαν ερευνητικά ινστιτούτα εξειδικευμένα στον τομέα

- δεν εκδόθηκε κανένα ειδικό επιστημονικό περιοδικό

- δεν υπάρχει συστηματική καταγραφή των ελληνικών μεταναστευτικών ροών και της ελληνικής διασποράς. Επακόλουθο αυτής της διαπίστωσης είναι τα όποια ερευνητικά ευρήματα να μην διαδίδονται έγκαιρα και με πληρότητα προς την επιστημονική κοινότητα και τους φορείς διαμόρφωσης και άσκησης πολιτικής. Αυτό οφείλεται σε τεχνικά εμπόδια (λίγες, ανοργάνωτες βιβλιοθήκες), αλλά και στη νοοτροπία των φορέων αυτών να αδιαφορούν για την τεκμηριωμένη επιστημονική γνώση.

Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - ως το καθ' ύλην αρμόδιο ερευνητικό κέντρο για θέματα κοινωνικής έρευνας - παρουσιάζει μια δραστηριότητα την περίοδο 1965-67 που φθάνει μέχρι το 1972. Από τότε δεν ασχολείται με το φαινόμενο, απλά δέχεται για δημοσίευση στο επιστημονικό περιοδικό του *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* μερικά άρθρα σχετικού περιεχομένου, προβαίνει σε μετάφραση ορισμένων έργων για θέματα της ελληνικής διασποράς (Kolodny, 1985· Vermeulen, 1990· Πατινωτής, 1990) και διεξάγει, μετά από ανάθεση της ΓΓΑΕ, επιτόπια έρευνα το 1985/86 (Πετρόπουλος, 1992). Μόνο από τα τέλη της δεκαετίας του '80, η ΓΓΑΕ προσπαθεί να ασκήσει μια προγραμματική ερευνητική πολιτική, με την έννοια ότι επιλέγει ώριμα ερευνητικά κενά και προχωρεί στην προκήρυξη και ανάθεσή τους.

Αξιομνημόνευτη είναι η πρωτοβουλία του ΕΚΕΘΕ «Δημόκριτος» να καταγράψει τους Έλληνες επιστήμονες της αλλοδαπής σε βάση δεδομένων που φθάνει σήμερα περίπου τα 3.500 άτομα και συνεχώς διευρύνεται.

Συνολικά, η έρευνα για την ελληνική διασπορά και παλιννόστηση είναι αποσπασματική, ασυντόνιστη, μη θεσμοθετημένη, ενώ προέρχεται κυρίως από ατομικές πρωτοβουλίες ερευνητών. Συγκέντρωση της ερευνητικής δραστηριότητας σε κάποιο ερευνητικό ή εκπαιδευτικό ίδρυμα δεν παρατηρείται, με εξαίρεση τη Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού από τα τέλη της δεκαετίας του '80. Η παρατηρούμενη ερευνητική συμπεριφορά μπορεί να

ερμηνευθεί από γενικούς παράγοντες, που έχουν σχέση με την έρευνα του φαινομένου διεθνώς, και από ειδικούς εθνικούς παράγοντες.

Οι γενικοί παράγοντες που προσδιορίζουν την έρευνα της διασποράς και των διακρατικών ροών προσώπων είναι: Πρώτον, η ίδια η φύση του φαινομένου, που είναι πολύπλοκο και πολυαιτιακό ως προς την πρόκλησή του και τις επιπτώσεις του στη χώρα υποδοχής, καταγωγής και στους ίδιους τους μετανάστες. Είναι, συνεπώς, θεωρητικά αδύνατη η κατασκευή μιας γενικής και επιστημολογικά αποδεκτής «Θεωρίας της διασποράς, των μειονοτήτων και της διεθνούς κινητικότητας προσώπων». Απόψεις για «Έλλειμμα Θεωρίας» είναι σωστές αν αφορούν το συνολικό φαινόμενο και όχι πτυχές του φαινομένου. Ορισμένες πτυχές έχουν ερευνηθεί ικανοποιητικά, αρκεί μόνο να αναφερθεί η πληθώρα των επιστημονικών κλάδων (οικονομία, κοινωνιολογία, πολιτική, ψυχολογία, νομική, παιδαγωγική, εθνολογία, γλωσσολογία, ιστορία, δημογραφία κ.ά.) και των μεταβλητών που χρησιμοποιούνται για να προσδιορίσουν τα αίτια της γεωγραφικής κινητικότητας και της συμπεριφοράς των μειονοτήτων και εθνοτήτων. Δεύτερον, η ποιότητα του εμπειρικού και στατιστικού υλικού είναι χαμηλή, τα στοιχεία ανεπαρκή και ελλιπή. Δεν επιτρέπουν, συνεπώς, τη γενίκευση των εμπειρικών ευρημάτων – εκτός από την έρευνα της μικροαπογραφής του ελληνικού πληθυσμού (Πετρόπουλος, 1992) – και οι σχετικές έρευνες που χρησιμοποιούν την επαγωγική μέθοδο πάσχουν από το «σφάλμα της σύνθεσης». Βέβαια, τα τελευταία χρόνια, με τη βοήθεια των μαθηματικών και την ευρεία διάδοση των Η/Υ, επήλθε σημαντική βελτίωση των μεθόδων έρευνας.

Οι ειδικοί εθνικοί παράγοντες, που επηρέασαν την έρευνα πάνω στο συγκεκριμένο θέμα, υπάγονται στους γενικούς παράγοντες που προσδιόρισαν την εξέλιξη του ευρύτερου ελληνικού κοινωνικού συστήματος, επειδή το ερευνητικό σύστημα αποτελεί υποσύστημά του. Κυριαρχούσα αντίληψη μέχρι τις αρχές της δεκαετίας 1980-1990 ήταν ότι η Ελλάδα είναι μικρή χώρα και η χρηματοδότηση εγχώριας ερευνητικής δραστηριότητας αποτελεί «σπατάλη» οικονομικών πόρων. Συμπεριφέρθηκε η εισαγωγή ερευνητικών αποτελεσμάτων από το εξωτερικό. Αυτά τα αποτελέσματα – βέβαια – είναι ακατάλληλα για την ελληνική περίπτωση και έπρεπε τουλάχιστον να υποστούν την απαιτούμενη προσαρμογή με συμπληρωματική εγχώρια ερευνητική δραστηριότητα. Αν δεχτούμε

ότι είναι συζητήσιμος ο προσανατολισμός οικονομικών πόρων στη βασική έρευνα, τότε η επιλεκτική χρηματοδότηση ερευνητικών πεδίων που ενδιαφέρουν την Ελλάδα θα ήταν η ενδεδειγμένη ερευνητική πολιτική. Ούτε το κράτος, ούτε όμως μεγάλοι ιδιωτικοί φορείς (Εκκλησία, εργοδοτικές και εργατικές οργανώσεις, τοπική αυτοδιοίκηση, άλλα κοινωφελή ιδρύματα κ.ά.), επέδειξαν διάθεση να προωθήσουν ή να διεξαγάγουν μεταναστευτική έρευνα. Τρία αίτια ερμηνεύουν ικανοποιητικά αυτή τη διαπίστωση:

α) Έλλειμμα Ερευνητικής Πολιτικής μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1980-1990. Αυτό το έλλειμμα διαπιστώνεται στο θεσμικό-οργανωτικό και χρηματοδοτικό επίπεδο. Πρώτη προσπάθεια θεσμικής-οργανωτικής διαμόρφωσης μιας ερευνητικής πολιτικής θεωρείται η ίδρυση της Υπηρεσίας Επιστημονικής Έρευνας και Τεχνολογίας (Ν. 706/77) και, πέντε χρόνια μετά, η ίδρυση Υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας το 1982, το οποίο μετατρέπεται σε Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας το 1985. Ολοκληρωμένη θεσμική-οργανωτική ρύθμιση είναι, βέβαια, η ψήφιση του Ν. 1514/85 περί επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας. Εγγενές σύνδρομο του παρατεταμένου θεσμικο-οργανωτικού ελλείμματος είναι το χαμηλό επίπεδο δαπανών για επιστημονική έρευνα, όταν η Ακαθάριστη Εγχώρια Δαπάνη για Επιστημονική και Τεχνολογική Έρευνα (ΑΕΔΕΤΕ) στην Ελλάδα ανέρχεται, για δεκαετίες μεταπολεμικά, μόνο στο 0,2% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στις χώρες του ΟΟΣΑ φθάνει το 2,5%. Στο πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης 1983-1987 τέθηκε ως στόχος η αύξηση της ΑΕΔΕΤΕ σε 0,7% του ΑΕΠ, αλλά το 1986 είχαμε φθάσει μόνον στο 0,33% και το 1993 στο 0,49%. Το ίδιο έτος, η ΑΕΔΕΤΕ - ο σημαντικότερος ποσοτικός δείκτης έντασης της έρευνας σε εθνικό επίπεδο - στην Πορτογαλία ανερχόταν στο 0,71% του ΑΕΠ. Άρρηκτα συνδεδεμένος με το χαμηλό ποσοστό ΑΕΔΕΤΕ είναι και ο μικρός αριθμός ερευνητικού δυναμικού, που δεν δημιούργησε την απαιτούμενη κρίσιμη μάζα ερευνητών, ειδικευμένων σε θέματα αποδημίας, διασποράς και παλιννόστησης προσώπων.

β) Ελλιπής συνειδητοποίηση της κρίσιμης σημασίας της επιστημονικής έρευνας στην αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας. Συνέπεια της υποτίμησης της σημασίας της έρευνας στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι να εμποδίζεται η πλήρης κινητοποίηση των ανθρώπινων πόρων εντός και εκτός της Ελλάδας. Αυτή η νοοτροπία

των φορέων οικονομικής πολιτικής αποτυπώνεται τόσο γενικά όσο και στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες που είναι «...σαφώς υποβαθμισμένες στο ερευνητικό σύστημα σε σχέση με τις φυσικές και τις επιστήμες του μηχανικού» (Πατινώτης Ν., 1988, σ. 170). Η ίδια διαπίστωση ισχύει και για τις οικονομικές επιστήμες (Ουζουνίδης, στο ΓΓΕΤ, 1989, σ. 10).

γ) Απουσία των μη κρατικών φορέων που μπορούν να προσφέρουν ή να ζητούν ερευνητικές δραστηριότητες στον τομέα της αποδημίας, της διασποράς και της παλιννόστησης. Παρατηρείται αδιαφορία «κλασικών», σε άλλες χώρες, κοινωνικών φορέων (Εκκλησίας, εργοδοτικών και εργατικών οργανώσεων, ιδρυμάτων) και μεγάλων ιδιωτικών επιχειρήσεων να χρηματοδοτήσουν σχετικές ερευνητικές δραστηριότητες. Βέβαια, είναι ένα από τα χαρακτηριστικά για όλη την ελληνική ερευνητική δραστηριότητα να μη συμμετέχουν οι ιδιωτικοί φορείς με υψηλό ποσοστό στην ΑΕΔΕΤΕ.

Σύμφωνα με τη μεθοδολογική προσέγγιση, το μεταναστευτικό φαινόμενο, ως διεθνές, διαχρονικό και πολυαιτιακό, προσεγγίζεται μεθοδολογικά με ικανοποιητικά αποτελέσματα, με τη μέθοδο της εμπειρικής έρευνας. Η χρήση οικονομετρικών υποδειγμάτων γενικής ή μερικής ισορροπίας εμφανίζει ορισμένες δυσκολίες, επειδή αυτά, πρώτον, δεν περιλαμβάνουν ως ενδογενείς μεταβλητές τους θεσμούς που επηρεάζουν σημαντικά το μέγεθος, τη σύνθεση και την κατεύθυνση των μεταναστευτικών ροών και της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης πληθυσμιακών ομάδων και, δεύτερον, επειδή μετρούν κυρίως τις επιδράσεις ποσοτικών και όχι ποιοτικών μεταβλητών. Καλύτερα αποτελέσματα προσφέρει η ποιοτική κοινωνική έρευνα, συνδυασμένη με διεπιστημονική μεθοδολογική προσέγγιση και ελεγμένη με εξειδικευμένα – τοπικά και χρονικά – οικονομετρικά υποδείγματα. Τέτοια έργα, με χρήση δηλαδή της υποθετικο-αφαιρετικής μεθόδου κατά τη μαθηματική μέθοδο, απουσιάζουν αισθητά από την έρευνα στην Ελλάδα για τον ελληνισμό της διασποράς, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Κωνσταντοπούλου, 1986· Γλυτσός, 1991· Καλαματιανού, 1995). Πολλά έργα χρησιμοποιούν στατιστικό υλικό χωρίς να προβαίνουν στη διατύπωση ενός οικονομετρικού υποδείγματος για τον εμπειρικό έλεγχο μιας θεωρίας, και συχνά αναπαράγουν απόψεις άλλων ερευνητών.

Πρωτογενή στοιχεία συγκέντρωσαν και πρόσφεραν στην επιστημονική κοινότητα οι εμπειρικές δειγματοληπτικές έρευνες – Φίλια, 1974· Κοιλιάρη, 1986· Γκότοβου κ.ά., 1988· Φατούρου-Χαρίτου,

1983, 1987· Ρομπόλη, 1989· Λαμανάκη, 1991· Παπαστυλιανού, 1992· Κασσιμάτη, 1992· Γεώργια-Παπαστυλιανού, 1993· Μπιλανάκη, 1993· Μπαλάση, 1994· Δρακάτου, 1995· Καλαματιανού, 1995 – σε ορισμένες θεματικές πτυχές, όπως προκύπτει από τους πίνακες του κεφαλαίου V. Σε δύο ερευνητικά προγράμματα, λόγω της επιστημονικής σημασίας τους και της συχνής αναφοράς σε αυτά από μεταγενέστερους μελετητές, πρέπει να γίνει πιο διεξοδική αναφορά. Και τα δύο προγράμματα ερευνούν το φαινόμενο της παλιννόστησης, καταρτίζονται στο τέλος της δεκαετίας του '70 και απεικονίζουν την παρατηρούμενη, κατά την περίοδο εκείνη, υψηλή ροπή προς παλιννόστηση. Το πρώτο εκτελέστηκε από Κολλάρου-Μουσούρου στη Μακεδονία την περίοδο 11/76-02/77, σε δείγμα 500 παλιννοστησάντων από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Χρηματοδοτήθηκε από το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και εκδόθηκε στην ελληνική και αγγλική γλώσσα. Σκοπός της έρευνας ήταν η μελέτη του βαθμού επανένταξης των παλιννοστούντων στην ελληνική κοινωνικοοικονομική ζωή και η αναζήτηση των προβλημάτων και των προϋποθέσεων μιας ομαλής επανένταξης. Κεντρικό συμπέρασμα της έρευνας είναι ότι «ο βαθμός επανένταξης του μετανάστη που παλιννοστεύει εξαρτάται από το βαθμό ένταξής του πριν μεταναστεύσει, το βαθμό ένταξής του στη χώρα υποδοχής, την έκταση και το βάθος των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που γνώρισε η χώρα του κατά την απουσία του και το βαθμό στον οποίο η πολιτική της χώρας αυτής διευκολύνει ουσιαστικά την επανένταξή του» (Κολλάρου-Μουσούρου, 1980, σ. 94). Το δεύτερο έργο ευρίσκεται σε εξέλιξη και μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί δύο τόμοι από τη Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού. Ξεκίνησε ουσιαστικά το 1980, με αίτηση χρηματοδότησης, που κατατέθηκε στο Ταμείο Αποκατάστασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, και άρχισε να υλοποιείται το 1983. Στην πρώτη φάση συγκεντρώθηκε και αξιολογήθηκε δευτερογενές στατιστικό και βιβλιογραφικό υλικό, ενώ στη δεύτερη φάση διενεργήθηκε, το 1985/86, μικροαπογραφή του ελληνικού πληθυσμού σε δείγμα 3,4% των ελληνικών νοικοκυριών. Τον ερευνητικό πληθυσμό αποτελούσαν άτομα που παλιννόστησαν την περίοδο 1971-1986 και ήταν ελληνικής υπηκοότητας ή εθνικότητας. Ακολούθησε επιτόπια έρευνα και με διαδοχική στρωματοποίηση συμπληρώθηκαν ερωτηματολόγια από συνεντευκτές, με θεματικές ενότητες τα δημογραφικά, εκπαιδευτικά, επαγγελματικά κ.ά. χα-

ρακτηριστικά των παλιννοστούτων. Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα είναι πρωτοποριακό και μοναδικό σε διεθνές επίπεδο ως προς τη διάρκεια και έκτασή του, αλλά καθυστερεί σημαντικά η ολοκλήρωσή του, σε βαθμό που τα πορίσματά του να έχουν πλέον μόνο επιστημονική και μικρή πρακτική εφαρμογή από τους φορείς άσκησης πρακτικής πολιτικής.

VII. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗΣ

Η έλλειψη συστηματικής και έγκαιρης μελέτης του ελληνισμού της διασποράς και της παλιννόστησης δημιούργησε σημαντικά κενά ως προς τη διερεύνηση των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών χαρακτηριστικών του αντίστοιχου πληθυσμού. Παρά την πλούσια παράδοση του ελληνικού έθνους όσον αφορά την εξωτερική μετανάστευση και τη διασπορά, το ελληνικό κράτος δεν προχώρησε σε θεσμοθετημένη ερευνητική δραστηριότητα στους παραπάνω τομείς, ενώ το παραχθέν ερευνητικό προϊόν είναι μικρό, αποσπασματικό και ευκαιριακό. Ιδιαίτερα, το ισχνό εμπειρικό υλικό είναι ένας περιοριστικός παράγοντας για τη διεξαγωγή εξειδικευμένων ερευνητικών προγραμμάτων και τη διαμόρφωση μιας ορθολογικής πολιτικής σ' αυτόν τον τομέα. Περιοριζόμαστε εδώ σε συνοπτική διατύπωση ορισμένων προτάσεων ερευνητικής πολιτικής για θέματα αποδημίας, διασποράς και παλιννόστησης σε δύο τομείς:

I. Η έλλειψη συντονισμού της ερευνητικής δραστηριότητας – αποσπασματική, καθοριζόμενη από τις προσωπικές πρωτοβουλίες της επιστημονικής κοινότητας – επιβάλλει τη θεσμική και οργανωτική ρύθμιση της έρευνας για την ελληνική αποδημία, διασπορά και παλιννόστηση. Στο πλαίσιο του νόμου 1514/85 για την έρευνα ή 2083/92 για τα ΑΕΙ, μπορεί να επιλεγεί μια από τις παρακάτω λύσεις: α) ίδρυση ινστιτούτου ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης σε λειτουργούν ερευνητικό κέντρο, π.χ. ΕΚΚΕ (Ν. 1514/85), β) ίδρυση ερευνητικού πανεπιστημιακού ινστιτούτου με αντικείμενο την έρευνα της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης (Ν. 2083/92), γ) ίδρυση ανεξάρτητου, ειδικού ερευνητικού κέντρου, εποπτευόμενου, π.χ., από τη ΓΓΕΤ, όπως τα υπόλοιπα ερευνητικά κέντρα του Ν. 1514/85. Σκοπός του ινστιτούτου ή ερευνητικού κέντρου είναι η διεξαγωγή βασικής, εφαρμοσμένης και προσανατολισμένης έρευνας στον τομέα της ελληνικής διασποράς και

παλιννόστησης, η παροχή συμβουλών και γνωμοδοτήσεων προς τους φορείς άσκησης πολιτικής στον παραπάνω τομέα και τρίτους ενδιαφερόμενους, η έκδοση επιστημονικών εντύπων του παραπάνω θεματολογικού περιεχομένου, η επιμόρφωση στελεχών και ατόμων ασχολούμενων με την ελληνική διασπορά και παλιννόστηση, η διάδοση των ερευνητικών αποτελεσμάτων κ.ά.. Με οποιαδήποτε από τις λύσεις, θα επιτευχθεί η δημιουργία της απαραίτητης κρίσιμης μάζας ερευνητικού δυναμικού, η συγκριτική και διεπιστημονική προσέγγιση, η μέγιστη αξιοποίηση των δυνατών χρηματοδοτικών πηγών και ο συντονισμός της σημερινής διάσπαρτης και αποσπασματικής σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας. Ενδεικτικά, μπορούν να αναφερθούν η αξιοποίηση της τεχνολογικής και ερευνητικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που απαιτεί πλέον συστηματική, συνεπή και εξειδικευμένη γνώση από ειδικευμένο ερευνητικό φορέα, η αξιοποίηση Προγραμμάτων Υποτροφιών Προσανατολισμένης Έρευνας, Προγραμμάτων Χρηματοδότησης Επιστημονικών Συνεδρίων και του Προγράμματος Ενίσχυσης Ερευνητικού Δυναμικού της ΓΓΕΤ.

II. Τα ερευνητικά κενά που διαπιστώνονται στον τομέα της ελληνικής διασποράς και παλιννόστησης είναι σημαντικά. Αφορούν τόσο την περιγραφή, ερμηνεία και διάγνωση των σημερινών μορφών του φαινομένου, όσο και την πρόγνωση και επιλογή των μέτρων πολιτικής για τον μελλοντικό επηρεασμό του. Αυτά τα κενά παρατηρούνται σ' όλους τους επιστημονικούς κλάδους που ασχολούνται με το φαινόμενο. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τις παρακάτω θεματικές ενότητες: α) ανάπτυξη συστημάτων καταγραφής και ταξινόμησης των ροών αποδημίας-παλιννόστησης και του σώματος της ελληνικής διασποράς (πρώτης προτεραιότητας ερευνητικός στόχος), β) διερεύνηση των μορφολογικών χαρακτηριστικών των επιμέρους ομάδων που συνθέτουν την ελληνική διασπορά-παλιννόστηση, γ) σχέσεις (οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές) μεταξύ των ατόμων της ελληνικής διασποράς και της χώρας παραμονής και της Ελλάδας, δ) ζητήματα στάσεων, αξιών, οργάνωσης ελληνικής διασποράς, ε) πολιτική διατήρησης/ενίσχυσης της «ελληνικότητας» της ελληνικής διασποράς, στ) προβλήματα ξενοφοβίας, ρατσισμού, ζ) προβλήματα ομαλής (επαν)ένταξης παλιννοστούτων στην κοινωνική (πολιτισμική), οικονομική ζωή της Ελλάδας, η) διεξαγωγή στρατηγικών συγκριτικών μελετών ως προς τις εμπειρίες άλλων χωρών, θ) αξιοποίηση της ελληνικής διασποράς

ως οικονομικού και τεχνολογικού παράγοντα και ομάδας πίεσης για την προάσπιση των εθνικών μας θεμάτων (lobbying policy), 1) υποβοήθηση της κοινωνικής ανέλιξης της ελληνικής διασποράς και προάσπισης των διεθνώς αναγνωρισμένων δικαιωμάτων της κ.ά..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αγτζίδης Βλ., 1990, *Από τη γενοκτονία και το σταλινισμό στην περεστρόικα*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.
- Αγτζίδης Βλ., 1992, *Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Οι συνέπειες για τον Ελληνισμό*, Αθήνα, Ελλοπία.
- Ανωγειανάκης Γ., *Καταγραφή προβλημάτων ηλικιωμένων Ελλήνων μεταναστών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ενεργό).
- Ανωτέρα Σχολή Κοινωνικής Εργασίας ΧΕΝ-ΕΚΚΕ, 1976, *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Οι κοινωνικές υπηρεσίες και τα προβλήματα της μετανάστευσης στην Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Δράμα, Αθήνα.
- Βαΐτσος Κ.-Γιαννίτσος Τ., 1987, *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Βεργέτη Μ., 1994, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνικοτοπικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.
- Βερέμης Θ.-Κουλουμπής Θ.-Νικολακόπουλος Η., 1995, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης.
- ΓΓΑΕ, 1985, *Πρακτικά και πορίσματα 1ου παγκόσμιου συνεδρίου απόδημου ελληνισμού*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- ΓΓΑΕ, 1985, *Λαϊκή επιμόρφωση και μετανάστες*, Αθήνα, ΓΓΑΕ/ΓΓΔΕ.
- ΓΓΑΕ, 1990, *Πρόγραμμα ερευνών αποδημίας-παλιννόστησης του ελληνικού πληθυσμού, τόμος Α', Εισαγωγικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Γεώργας Δ.-Παπαστυλιανού Α., 1993, *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα. Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Γεωργογιάννης Παντ., 1994, *Η ελληνική γλώσσα σε παιδιά ομογενών στις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης*, Πανεπιστήμιο Πατρών (ενεργό).
- Γιάνναρης Γ., 1984, *Το ελληνοαμερικανικό μυθιστόρημα και οι Έλληνες μετανάστες (διδασκαρική διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας.
- Γκότοβος Θ.-Δαμανάκης Μ.-Δήμου Γ., 1986-88, *Παραγωγή διδακτικού υλικού για την ελληνόγλωσση διδασκαλία των ελληνοπαίδων της ΟΔΓ στα τμήματα μητρικής γλώσσας*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Γλυτσός Ν., 1991, *Θεωρητική και εμπειρική ανάλυση της μεταναστευτικής κίνησης και της ροής εμβασμάτων μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Γλυτσός Ν., 1995, *Προσφορά ειδικοτήτων πολιτικών προσφύγων και Ποντίων αφιχθέντων στην Ελλάδα την τελευταία πενταετία και ζήτηση ειδικοτήτων σε περιφερειακή βάση*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο (αδημοσίευτη).
- Δαμανάκης Μ., 1989, *Μετανάστευση και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Gutenberg.
- Δαμανάκης Μ., 1991, *Ομογενείς φοιτητές σε ελληνικά Πανεπιστήμια*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδημοσίευτη).

- Δεληκωστόπουλος Α., 1991, *Η σοβιετική κουλτούρα και οι Έλληνες της Ρωσίας*, Αθήνα, Άλφα - Άλφα/ΙΕΠ.
- Διεθνές Κέντρο Απόδημου Ελληνισμού (ΔΙΚΑΕ), 1995, *Ο ελληνισμός στην ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ειρήνη.
- Δρακάτος Π. κ.ά., 1995, *Επενδυτική συμπεριφορά παλιννοστούτων Ελλήνων, ειδικότερα επιχειρηματική δραστηριότητα Ελλήνων του εξωτερικού στη Δ. Ελλάδα στα πλαίσια του Ν. 1682/82*, Πανεπιστήμιο Πατρών (αδημοσίευτη).
- Δρόσος Γ., 1990, *Το δικαίωμα ψήφου των εκτός επικράτειας Ελλήνων εκλογέων*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- ΕΚΚΕ, 1972, *Απόδημοι Έλληνες*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Έμκε-Πουλοπούλου Η., 1986, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ-ΕΔΗΜ.
- Εποχές*, τχ. 21, Ιαν. 1965.
- ΕΣΥΕ, 1962, *Έκθεσις δοκιμαστικής ερεύνης επί των κινήτρων και των συνθηκών μετανάστευσης του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών*, Αθήνα, ΕΣΥΕ.
- Ευθύνη*, «Προοπτικές του ελληνισμού σήμερα», τχ. 252, Δεκέμβριος 1992.
- Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1980, *Μετανάστευση της δεύτερης γενιάς*, Συμπόσιο 1-3/10/80, Δελφοί.
- Ζαχαρενάκης Κ., 1994, *Η εκπαίδευση στα ελληνικά τμήματα ευρωπαϊκών σχολείων (Λουξεμβούργου και Βρυξελλών) και στις δίγλωσσες ελληνικές τάξεις των γερμανικών σχολείων*, Πανεπιστήμιο Κρήτης (αδημοσίευτη).
- Ζολώτας Ξ., 1966, *Μετανάστευσις και οικονομική ανάπτυξις*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καζάκος Π. κ.ά., 1994, *Ο Απόδημος Ελληνισμός*, τόμοι 5, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Καζάκος Π., «Απόδημος Ελληνισμός και εθνικά θέματα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3/1994, Απρ. 1994, σ. 103-134.
- Καλαματιανού Αγλ., 1995, *Μηχανογραφική και στατιστική επεξεργασία στοιχείων σχετικά με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά παλιννοστούτων Ελλήνων όπως αυτά προκύπτουν από τα πιστοποιητικά μετοικεσίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο (αδημοσίευτη).
- Καλούτση Ασπ. (επιμ.), 1993, *Παιδί και πληθυσμιακές μετακινήσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Καλπάκα Α., 1991, *Εκπαιδευτικά προβλήματα και επικοινωνισμός μεταναστών κάτω από καθεστώς θεομοθετημένων διακρίσεων στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας. Το παράδειγμα των νέων στο Αμβούργο* (διδασκαρική διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κανακίδου Ε.-Παπαγιάννη Β., 1994, *Διαπολιτισμική αγωγή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Καναράκης Γ., 1985, *Η λογοτεχνική παρουσία των Ελλήνων στην Αυστραλία*, Αθήνα, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών.
- Κασιμάτη Κ., 1984, *Μετανάστευση - παλιννόστηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κασιμάτη Κ. κ.ά., 1992, *Πόντιοι μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, ΓΓΑΕ-ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κάτσικας Σ. κ.ά., 1995, *Ο Απόδημος Ελληνισμός. Φάκελος Αυστραλία, ΗΠΑ, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Κάτσικας Σ. κ.ά., 1996, *Ο Απόδημος Ελληνισμός. Φάκελος Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.

- Κέντρο Συμπαράστασης Παλινοστούτων Μεταναστών, 1982, *Η ελληνική παλινοδότηση*, Αθήνα/Θεσσαλονίκη/Καβάλα, ΚΣΠΜ.
- ΚΕΠΕ, 1972, *Ελληνισμός Εξωτερικού*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Κοιλιάρη Αγγ., 1994, *Η γλωσσική ικανότητα στη γερμανική και ελληνική γλώσσα των παιδιών μεταναστών. Μια εμπειρική κοινωνιογλωσσολογική μελέτη* (διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη.
- Κολλάρου Τ. Α.-Μουσοπούλου Α. Μ., 1980, *Παλινοδότηση*, Αθήνα, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών.
- Κοτσιώνης Παν., 1992, «Η προβληματική της μετανάστευσης και της παλινοδότησης στη χώρα μας από εκπαιδευτική σκοπιά», στο *Διαβάζω*, τχ. 285, Αθήνα.
- Κωνσταντοπούλου Μ., 1986, *Μεταναστευτικά εμβάσματα: Οικονομική ανάλυση και προβλέψεις για την πενταετία 1985-1987*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1977, *Μετανάστευση και ελληνική οικογένεια*, Διεθνής Κοινωνική Υπηρεσία, Τμήμα Ελλάδος, Αθήνα.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., 1990, «Η κοινωνική έρευνα στο ελληνικό αγροτικό χωριό», στο *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Κομνηνού Μ.-Παπαταξιάρχης Ε., Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήσης, σ. 170-192.
- Λέξη, 1992, «Η ελληνική λογοτεχνία της διασποράς», Ιούλιος - Αύγουστος 1992, αρ. 110, Αθήνα.
- Μάρκου Γ.-Γκότοβος Θ., 1984, *Για τη σχολική επανένταξη των μαθητών: προβλήματα και προοπτικές*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ/UNESCO.
- Ματζουράνης Γ., 1990, *Τα παιδιά του Νότου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Ματζουράνης Γ., 1995, *Ανάμεσα σε δύο κόσμους. Συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Μεργιανού Α., 1989, *Λαογραφικά των Ελλήνων της Κάτω Ιταλίας*, Αθήνα, Μ. Καρδαμίτσα.
- Μητσόπουλος Θ., 1979, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσεάς.
- Μοσχόπουλος Γ., 1995, *Προσεγγίσεις στην ιστορία της νεοελληνικής διασποράς στη δυτική και κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια*, Πανεπιστήμιο Πατρών (αδημοσίευτη).
- Μουσοπούλου Α., 1991, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μουσοπούλου Α. Μ., 1993, *Από τους γκασταρμαπάττερ στο πνεύμα του Σένγκεν*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μπαλάση Ευδ., 1994, *Διαφοροποιήσεις της γλωσσικής συμπεριφοράς στα γερμανικά των Ελλήνων παλινοστούτων παιδιών* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Μπιλιανάκης Ν.Δ., 1993, *Ψυχική υγεία Ελλήνων παλινοστούτων του Νομού Ιωαννίνων* (διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Νέα Κοινωνιολογία*, 1991, «Αφιέρωμα στην Ελληνικότητα», Άνοιξη 1991, 4ος χρόνος, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Νικολινάκος Μ. (επιμ.), 1981, *Επιστημονική Έρευνα και Πανεπιστήμιο: Ελλάδα και Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Νικολινάκος Μ. (επιμ.), 1974, *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κάλβος.
- Οικονομικός Ταχυδρόμος*, «Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου», επιμέλεια Β. Ατζιζίδης, τχ. 28 (1994), 14.07.94.

- Ουζουνίδης Δ., 1989, «Έρευνα στις οικονομικές επιστήμες στην Ελλάδα. Προβλήματα και προοπτικές», στο Πρακτικά του διημέρου, Έρευνα στις οικονομικές επιστήμες. Προβλήματα και προοπτικές, Αθήνα, 17-18 Απριλίου 1989, Αθήνα, ΓΓΕΤ.
- Πανουτσπούλου Κ., 1988, *Η Ελληνίδα στη μετανάστευση*, Αθήνα/Μελβούρνη, Spring.
- Πανταζής Π. κ.ά., 1994, *Κοινωνικο-ψυχολογικές διαστάσεις της παλιννόστησης στην Ήπειρο*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (αδημοσίευτη).
- Παπαδάκης Μ. - Σιάμπος Γ., 1995, «Δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές του ελληνικού πληθυσμού 1951-2041», στο *Η ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, Λαμπίρη-Δημάκη Ι.-Κυριαζή Ν., Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 29-63.
- Παπαδημητρίου Γ., 1980, *Το δικαίωμα της ψήφου των εκτός επικρατείας πολιτών*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Παπαστάμκος Γ.Κ., 1982, *Η ελεύθερη κυκλοφορία Ελλήνων εργαζομένων σε χώρες της ΕΟΚ*, Θεσσαλονίκη, Αφοί Κυριακίδη.
- Παπαστυλιανού Α., 1992, *Η ψυχολογική προσαρμογή μαθητών/παιδιών παλιννοστούντων* (διδασκτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Πατινώτης Ν., 1988, «Έρευνα και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη», στο *Η Ελλάδα προς το 2000*, Κατσούλης Ηλ.-Γιαννίτσας Τ.-Καζάκος Π., Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 160-183.
- Πατινώτης Ν., 1990, *Εξάρτηση και μετανάστευση. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ (μετάφραση).
- Πετρόπουλος Ν., 1991, *Κοινωνικο-οικονομική κινητικότητα των απόδημων Ελλήνων*, Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Πετρόπουλος Ν., 1992, *Παλιννόστηση 1971-86: Αποτελέσματα από τη μικροαπογραφή 1985-86*, τόμος Β', Αθήνα, ΓΓΑΕ.
- Πετρόχειλος Γ. (επιμ.), 1985, *Η ελληνική διασπορά στη Δυτική Ευρώπη*, Αθήνα, Βασιλόπουλος.
- Ρομπόλης Σ. κ.ά., 1989, *Διερεύνηση της οικονομικής δραστηριότητας των απόδημων Ελλήνων και της συμβολής τους στην ανάπτυξη του παραγωγικού δυναμικού της χώρας: Η περίπτωση των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Χίος (αδημοσίευτη).
- Runft H.W., 1991, *Ενοποίηση της Ευρώπης και κοινωνική ανασφάλεια των παλιννοστούντων. Οριοθέτηση κοινοτικού και Εθνικού Δικαίου κοινωνικής ασφάλειας* (διδασκτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Νομικής.
- Σορόκος Ευστ. - Μαγγανάρα Ι., 1972, *Απόδημοι Έλληνες*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Σωτηροπούλου Χρ., 1992, *Η διασπορά στην ελληνική κινηματογραφία* (διδασκτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμ. ΠΕΔΔ, Αθήνα.
- Ταφέκης Α. κ.ά., 1991, *Οι Έλληνες και Αλβανοί πρόσφυγες στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΙΥΑΠΟΕ.
- Τιμάδου Αμ. (Μητροπολίτου Σηλυβρίας), 1983, *Υπέρ των μεταναστών μας*, Αθήνα, αυτοέκδοση.
- Τουμουλάκος Ι., 1996, *Η Ελλάδα έξω από τα σύνορα*, Αθήνα, Μάλλιαρης Παιδεία.
- Τσαούσης Δ.Γ. (επιμ.), 1983, *Ελληνισμός/Ελληνικότητα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- ΥΠΕΘΟ-ΚΕΠΕ, 1985, «Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1983-1987», *Πρακτικά, Τελική Εισήγηση*, Αθήνα.
- ΥΠΕΘΟ, 1988, *Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης 1988-1992 (προκαταρκτικά)*, Αθήνα.

- ΥΠΠΕ, 1992, *Ο Ελληνισμός του Εξωτερικού*, Β' έκδοση, Αθήνα, ΥΠΠΕ.
- ΥΠΠΕ, 1980, *Συλλογή νόμων-διαταγμάτων-αποφάσεων-εγκυκλίων σχετικά με τους Έλληνες του εξωτερικού*, Αθήνα, ΥΠΠΕ.
- Φακιολάς Ρ. - Βάζου Ε., 1994, *Μεταναστευτικές κινήσεις από και προς την Ελλάδα, από το 1973*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (αδημοσίευτη).
- Φατούρου-Χαρίτου Μ., 1983, *Κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα των παιδιών των Ελλήνων μεταναστών*, Αθήνα, ΓΓΕΤ (αδημοσίευτη).
- Φατούρου-Χαρίτου Μ., 1987, *Μεταβαλλόμενοι ρόλοι παλιννοστούτων ανδρών και γυναικών*, Αθήνα, ΓΓΕΤ (αδημοσίευτη).
- Φίλιας Β., 1974, *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Φωτιάδης Κ., 1990, *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας*, Αθήνα, Ηρόδοτος.
- Χαραλαμπίδης Μ.-Φωτιάδης Κ., 1987, *Πόντιοι. Δικαίωμα στη μνήμη*, Αθήνα, Ηρόδοτος.
- Χασιάτης Ι., 1993, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.

Β. Ξενόγλωσση

- Albrecht G., 1972, *Soziologie der geographischen Mobilität*, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.
- Althamer W.-Kossolapow L. (Hrsg), 1992, *Aussiedlerforschung. Interdisziplinäre Studien*, Köln-Weimar, Hrsg: West-Ost Kulturwerk e. V.
- Angelopoulos Ang. et. al., 1967, *Essays on Greek Migration*, Migration Series No 1, Athens, National Centre of Social Research.
- Angenendt St., 1992, *Auslaenderforschung in Frankreich und der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt/M, Campus.
- Auernheimer G., 1984, «Ausländerforschung (Migrationsforschung)», στο *Handwörterbuch Ausländerarbeit*, Auernheimer G. (Hrsg), Verlag Baltz, Weinheim-Basel, σ. 58-62.
- Constas D.-Platias A., 1993, *Diasporas in World Politics: The Greeks in Comparative Perspective*, London, Mc Millan.
- Dimitras E., 1971, *Enquêtes Sociologiques sur les Emigrants Grecs*, I, II, Athens, National Centre of Social Research.
- Dimitras E., 1971, *Sociological Surveys on Greek Emigrants*, III, Athens, National Centre of Social Research.
- EEC, 1991, *Evaluation of Research & Development, Current Practice and Guidelines, Synthesis Reports*, Brussels-Luxemburg.
- Gizelis G., 1974, *Narrative Rhetorical Devices of Persuasion; Folklore Communication in a Greek-American Community*, Athens, National Centre of Social Research.
- Hellenic Studies Forum, 1993, *Greeks in English Speaking Countries*, Melbourne, σ. 334+vi.
- Hettlage R., «Hauptlinien der Gastarbeiterforschung in der BDR», in *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, JG 13, Heft 3/1988, σ. 74-95.
- Howard K.-Sharp J., 1983, *The Management of a Student Research Project*, England, Gower Publishing Company Ltd.
- Kirsch G., 1972, *Systemanalytische Grundlagen der Forschungspolitik*, Düsseldorf, Universitätsverlag Bertelsmann.

- Kolodny Em., 1985, *Η Σαμοθράκη στις όχθες του Νέκκαρ. Έλληνες μετανάστες στη Στουτγάρδη*, Αθήνα, ΕΚΚΕ (μετάφραση).
- Kourvetaris G., 1971, *First and Second Generation Greeks in Chicago: an Inquiry into their Stratification and Mobility Patterns*, Athens, National Centre of Social Research.
- Morokvasic M., 1984, *Migrations en Europe*, Current Sociology.
- Moustaka C., 1964, *The Internal Migrant*, Athens, National Centre of Social Research.
- Mugler J.- Plaschka G., 1987, «Stand und Perspektiven der empirischen Gründungsforschung in Österreich», in *Journal für Betriebswirtschaft*, Heft 4/1987, 37 JG, Wien, σ. 164-175.
- Neurath P., «50 Jahre erlebte Sozialforschung», in *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, JG16, Heft 3/1991.
- OECD, 1987, *Evaluation de la Reserche, Un choix des pratiques en vigueur*, Paris.
- OECD, 1980, *Frascati Manual 1980. The measurement of scientific and technical activities*, Paris.
- OECD, 1995, *Trends in international Migration*, (SOPEMI) Annual Report 1994, Paris.
- Reimann H.-Reimann H. (Hrsg), 1987, *Gastarbeiter*, 2 Aufl., Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Sandis E., 1973, *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens. A Social Survey*, Athens, National Centre of Social Reserach.
- Stathopoulos P., 1971, *The Greek Community of Montreal*, Athens, National Centre of Social Research.
- Tavuchis N., 1972, *Family and Mobility among Greek-Americans*, Athens, National Centre of Social Research.
- Vermeulen H., 1990, *Έλληνες στην Ολλανδία*, Αθήνα, ΕΚΚΕ (μετάφραση).
- Vlachos Ev., 1966, *An Annotated Bibliography of Greek Migration*, Athens, National Centre of Social Research.
- Vlachos Ev., 1968, *The Assimilation of Greeks in the United States: with Special Reference to the Greek Community of Anderson, Indiana*, Athens, National Centre of Social Research.